

СТОЙКО БОЖКОВ

ЗА НЯКОИ МОМЕНТИ ОТ ЖИВОТА И ТВОРЧЕСТВОТО НА Г. П. СТАМАТОВ

Съвременната наша литературна критика твърде малко популяризира творчеството на Г. П. Стаматов. То остава почти неизвестно за по-младите поколения. Това положение е свършено неестествено. Реалистичните и саркастични разкази на писателя имат не само литературно-историческо значение; със своята правдивост, художественост и дълбока човечност те и днес вълнуват читателя, будят в душата му благородни стремежи, любов към човека. Творчеството на Стаматов е обогатявало нашата литература с пленяващи по своята простота и изящество картини и образи от живота на българското общество за един сравнително дълъг период от време. В тези картини и образи доминират черните петна на действителността, те разкриват „адът“ на човешката душа, на човешката пошлост и нравствено падение, тъй характерни за едно общество, раздирано от непримирими противоречия по всички нишки на човешките проявления — от сферата на най-елементарните материални нужди, до най-фините чувства и духовни възжеления. Горчивото негодувание обаче, мъката за дълбокото противоречие между великите цели на човешкия живот и действителността, унижаваща човешкото достойнство, стоплят тези картини и образи. В тях звучи с голяма мощ и в разнообразни гами борбата между доброто и злото, между стремежите за щастие и силите, които превръщат живота в горчиви страдания и низ от падения, дълбока човешка болка, родена от голям хуманизъм. Нас ни пленяват както образите на уродливите, загубили напълно правото да се наричат човеци герои, така и образите на борецките се със своето пропадане и със слабостите си герои. Това е така, защото писателят винаги, при всички положения, се стреми да ни покаже действителността такава каквато е, без да я облича в своите субективни настроения. Художествената практика на Стаматов, естетическите принципи, върху които изгражда образите, макар да стоят в общото русло на българския критически реализъм, носят белезите на ярко подчертана оригиналност. Писателят се откроява измежду всички предходници и съвременници. Това не означава в никакъв случай, че той се е явил и оформил извън традицията и съвременното състояние на литературния процес. Творческото развитие на Стаматов е неразривно свързано до самия край на живота му с усвояване на положителни черти от майсторите на литературата, с непрекъснато учене. А известно е как високо ценят помощта, която той лично чрез поведението си и чрез творчеството си им е оказал, редица наши писатели, някои от които с гордост се наричат негови ученици. Съвременната ни литература, израснала със социали-

стическо реалистическия си метод върху опита на класическото литературно наследство, поела път на всестранен разцвет, на по-пълнокръвно отразяване на социалистическата действителност и по-активно участие във великите преобразования на живота — също има какво да усвои от творчеството на Стаматов. Тук особено значение може да има творческото проникновение на Стаматов при изучаване на живота, майсторската психологическа характеристика на образа, съвършеното владение на диалога, избягването на морализацията и нравоучението при обрисовката на отрицателните явления и заменянето им с художествена правдивост, имаща огромна сатирична и изобличителна сила, работата над индивидуализацията на образите, майсторството в късия разказ и пр.

*

Колко трудно е да се разгадае тайната на израстването на художника на словото, да се представи пред читателя образът на онзи, който, по думите на Белински, е „най-възприемчив, най-чувствителен, винаги деен, който при най-малко докосване изпуска електрически искри, който по-болезнено от другите страда, по-силно се наслаждава, по-пламенно обича, по-дълбоко ненавижда“, и който с магията на словото вълнува до дъно душата ни, разкрива ни същността на живота и самата наша същност, смисъла на нашите стремежи и мечти и ни примамава към зарите на утрешния ден! Често пъти не е достатъчно само да се анализира творчеството на писателя, да се откриват в него естетически норми, с логиката на науката да се разкъсват и съединяват отделни страни и явления от обективния свят с художествените образи и картини. Читателят винаги проявява интерес и към личното и гражданско поведение на този, чиито произведения го вълнуват, към неговия чисто човешки образ. А колко малко се грижим да отговорим на тези интереси! В нашата литература няма написана още нито една биография — истински научна и художествена биография — за нито един от големите ни творци на словото: за Ботев, Вазов, Смирненски, Вапцаров. Не можем да решим въпроса как се създава у писателя онази тънка чувствителна душевност, която е способна да възприема и да се отликва на различните явления в живота, да ги отразява във вълнуващи художествени образи, без да вникнем в творческата лаборатория на писателя, в онзи сложен механизъм, чрез който се осъществява връзката между творческата личност и обществото. Тук всеки факт, всяка проява, ръкописите, писмата, черновите, бележките, книгите и средата имат значение. Пълното познаване на жизнените условия, на обществените явления, на богатството на самия живот и неговите противоречия, разбира се, е условие, без което нито един факт от личния живот на писателя и неговото творчество не може да бъде правилно разбран.

Изследователят има най-добри възможности да се добере до правилни изводи, когато сам писателят е написал мемоари, спомени или автобиографични бележки, каквото са направили напр. Толстой и Горки. Такъв ключ за творческо разбиране на поетическото си развитие ни е оставил и П. Р. Славейков със своите „спомени“.

Какви са източниците за проучване жизненото и литературно дело на Стаматов? Тук на първо място стоят неговите художествени творби, в по-голямата си част все още разпръснати в периодичните издания между 1891 и 1942 г. Писателят е публикувал и една съвсем кратка и елементарна, но много съдържателна, автобиографична скица-писмо до малките

читатели на сп. „Венец“ (1928 г.). В ръкопис са запазени бележки върху отделни моменти от живота му, както и един проспект за биографичен очерк. Важен източник за творческото развитие на Стаматов са неговите тетрадки, озаглавени „Мисли“, „Сюжети“, „L'ivresse“, някои от които имат характер на дневник. Някои от разказите на писателя също имат подчертан автобиографичен елемент, каквито са „От Женева до Саратов“, „Странички от дневник“, „Отложено самоубийство“ и др. Неоценени документи за творческия труд на писателя, за работата му над сюжета, композицията, художествената яснота, изразителността и езика имат запазените ръкописи и поправки на някои разкази, въпреки че понякога е трудно да се разчитат. Не малко писма говорят за връзките на Стаматов с други писатели, с редакциите, показват различни страни от неговия интимен свят.

*

Макар че мнозина литературни историци и критици са писали за творчеството на Г. П. Стаматов, неговият живот и произведения не са напълно проучени. И тук не си поставяме задача за запълним тази празнина. По случай петнадесетгодишнината от смъртта на писателя искаме само да се спрем на някои по-малко изяснени въпроси от неговата дейност.

Стаматов е преди всичко белетрист-сатирик, писател-изобличител. Всички, които са писали за него, са отбелязвали умението му да вижда недъзите на обществото, да ги изобразява ярко. Произходът на сатиричността, на изобличителността на Стаматовото творчество безспорно трябва да се търси в нашата действителност, в недъзите на буржоазното общество, в острите противоречия, които го разкъсват. Писателят-реалист не може да отмине отрицателните явления, те не могат да не станат обект на неговото естетическо възприемане и отражение. За периода, когато Стаматов се създава като писател, за целия период, когато той твори, в нашата литература с по-голяма или с по-малка сила ярко се появяват изобличителни картини и образи. Това особено се отнася за периода до Първата империалистическа война, когато критическият реализъм е господстващо течение в нашата литература. Това е насока, която в една или друга степен пронизва творчеството на И. Вазов, А. Константинов, Т. Г. Влайков, А. Страшимиров, П. Яворов, Елин Пелин, Й. Йовков и др., но особено ярко се очертава в творчеството на писателите през 90-те години на миналия век. Но Стаматовият критически реализъм има свои специфични черти, които го отличават от другите писатели, независимо от това, че има много общо с тях. И това са особености, които се обуславят от неговата личност, от обществените му позиции, от миросгледа му, от естетическото му възпитание, не в последна сметка, разбира се, и от особеностите на неговия талант.

Два момента от детския живот на писателя имат отношение към повдигнатия по-горе въпрос: животът в семейството и ученическите години на Стаматов. Както е известно, той е роден в Русия. До тринадесетгодишна възраст живее в Тираспол (родния му град), Акерман, Одеса и Николаев. Стаматови са изселници от Калофер, вероятно след похода на Дибич в 1829 г. Бащата — Порфирий Стаматов — е бил юрист — съдебен следовател в посочените по-горе градове. Майката на Стаматов — Доротейя — е била втора жена на Порфирий, който е имал от първия си брак две деца. Георги е четвъртото дете в семейството. А след него, почти през две години, са се родили още 8 деца. Стаматов никъде не говори за своето детство. В сп. „Венец“ той казва: „Ро-

ден съм в Русия — не познавам живота на българското дете. Пръв път видях българчета — съученици в Николаев. . . Заедно следвахме в гимназията и с тях учех български език“. Тук главното внимание е насочено да се подчертае, че той не е познавал живота на българското дете и българския език, но това свидетелство е важно и в друго отношение: малкият Стаматов е израсъл в руска среда. За този факт свидетелствува още един документ: когато в 1880 г. бащата и майката се завръщат в освободена България (Порфирий Стаматов е назначен за председател на Върховния касац. съд), а двамата братя Александър и Георги остават да учат в Николаев, в едно писмо майка им ги съветва: „Старайте се да изучите български език“. Семейството се е движило изключително в руска среда, което дава основание да се смята, че до постъпването на Стаматов в пансиона на Тодор Минков върху неговото формиране е оказвала влияние руската действителност, руската култура. В много страни от поведението на гражданина и писателя Стаматов покъсно ние ярко можем да видим тази мощна струя, от която се определят неговата висока култура, неговите демократически разбирания, много черти от характера му. В един от вариантите на автобиографичната скица сам писателят е отбелязал: „По кръв може би да съм българин, не по ум — най-малко по душа“. Нас в случая не ни интересува признанието на Стаматов само за себе си, а като ключ за разбиране на едно противоречие в личността и творчеството му. В същата скица, спирайки се на периода след първите години на съдийство и писателска дейност, той пише: „Разочарованието от България. Русия — 1 1/2 год. И тука и там чужд“. (Тук става дума за това, че през 1903 г. Стаматов отива в Саратов). Известно е неговото признание, изказано с дълбока болка и мъка: „В България станах офицерин, съдия, писател. Живея тук 45 години, а се чувствавам чужденец“. Черти от характера му: недоверчивост, мнителност, гордост, необщителност, създавани в пансионната атмосфера, във военното училище и подсилени от уволнението му от служба при Стамболовия режим и личната му трагедия в живота, пречат на писателя да се приобщи към живота на народа, подсилват чувството му за отчужденост и самотност. Неговата принципност и безкомпромисност, които той проявява към всекиго и които стигат до педантизъм, също го изолират дори от близки и приятели. Всичко това спомага Стаматов да не може да се слее с българската действителност, да остава страничен неин надблюдател и, въпреки горещия си патриотизъм, да стои настрана от обществения живот. Той е дошел в този свят със зародища на високи чувства и стремления, които ще се подхранват от прогресивните стремления на нашия народ, за да се превърнат в една нравствена уравновесеност, принципност и постоянство на характера и гражданското поведение. А от друга страна, гниенето на тази действителност ще поражда дълбока болка, страдание, мъка, дори безнадеждност.

От семейната среда Стаматов носи и някои черти, с които се характеризира гражданската му доблест, принципност и чувство за справедливост. Тези качества той е създавал у себе си не без влиянието на баща му, който се ползува с име на честен и принципен гражданин. Гражданското поведение на бащата особено добре се разкрива от едно писмо до Фердинанд (препис от него е запазил самият Стаматов), в което първият председател на Върховния касационен съд в освободена България порицава антинародната политика на немския агент и гордо връща всички ордени, с които го е бил наградил. Това е остър, саркастичен до-

кумент, написан с гражданска доблест и патриотизъм, напомнящ за някои черти от поведението на писателя Стаматов като съдия и художник.

В семейството особена близост е съществувала между Георги и по-големия му брат Александър. Близки по възраст, те заедно растат и учат в Русия и в България, а после — заедно служат като офицери. Саша е винаги материалната и морална опора на Георги. Особено — когато уволняват от военна служба по-малкия брат.

Що се отнася до художественото възпитание на Стаматов, в семейството особена роля е играла по-голямата му сестра Маня. Надарена с тънка поетическа душа и нежно сърце, тя е била първият съветник и наставник в ранните литературни занимания на младежа. На нея той доверява първите си стихотворения. От нея получава не само насърчения, но и първите критики и напътствия. Писателят е запазил в архива си няколко трогателни писма от своята сестра, свидетелстващи за здравите естетически принципи, които му препоръчва, за нейната висока култура, за топлотата и сърдечността, с които се отнася към наченките на поетически талант у Стаматов. Тези писма показват, че първите си художествени впечатления Стаматов е получил от великите руски майстори Пушкин и Лермонтов, голяма част от произведенията на които той помни наизуст до старини. Също така тези писма свидетелствуват, че още с първите си поетически опити Стаматов се насочва към граждански мотиви, в които се чувства отражение на съвременния нему обществен живот. Може с положителност да се каже, че в резултат на насърченията на този близък нему човек, Стаматов се е решил да изпрати в „Денница“ първото си стихотворение, напечатано през 1891 г.

Ученическите години на Стаматов са бурни и изпълнени с влечения към литературата и изкуството. От малкото данни, с които разполагаме от този период, трябва да споменем един намек от автобиографичните бележки на писателя: „Изпъждането ми от всичките гимназии. Пушкин мой любимец“. За какво е бил „изпъден“ Стаматов, не е известно. Можем само да се догаждаме, че то не е било за случайни прояви, които са без значение за формирането на човека; иначе писателят не би му обърнал внимание при съставянето на автобиографията си. А от друга страна, едно писмо на бащата до Александър ни навежда на мисълта, че двамата братя не са били чужди на някои прояви на руската прогресивна младеж по това време. Изразявайки недоволството си от поведението му, бащата предупреждава сина, че „волнодумството и излишните разсъждения могат да доведат децата до окови и каторги“. В какво конкретно са се изразявали „волнодумството и излишните разсъждения“ ние не знаем, но ясно се разбира, че тук се касае до прогресивни идейни прояви, които се преследват от властта и които обикновено се окачествяват от „порядъчното“ общество като „свободомислие“ и „излишни разсъждения“.

Нашата наука все още не е проучила дейността на гимназията-пансион на Тодор Минков в гр. Николаев, под чийто покрив са се възпитали много български младежи. В този пансион почти в едно и също време се учат и растат трима от най-талантливите писатели на 90-те години: Алеко Константинов, Г. П. Стаматов и Георги Кирков. Безспорно във въздуха на това училище са се носели идеи, които не само са подхранвали писателските заложи на младежите, но са изостряли техния мироглед и естетически възгледи, подготвяли са бъдещите изобличители на капиталистическия строй.

Стаматов сам смята, че този период има голямо значение за неговото развитие. Ето на какви моменти обръща той внимание: „Николаев. Българите там. Писане стихове. Г. Кирков. Писма в латински стихове. Т. Тодоров, Абрашев, Панайотов и др. Оперети. Хофман. Първа смътна любов към жената. Мечти за България. Отечеството.“ И в друг ръкопис: „В Ник[олаев]. Колко пъти сме бягали вечерта през черния вход, за да отидем в оперетата. Обичахме да четем. Имаше група поети, свой театър, начело с покойния Г. К. Той беше и драматург и първия трагик. Почнах да пиша, разбира се, по руски и не ще съмнение — стихове.“

Три факта тук имат особено значение: първо — връзките с българската среда и мечтанията за отечеството, второ — дейният литературен живот в гимназията и, трето — началото на заниманията с литература.

Докато имената на Тодоров, Абрашев и Панайотов се спменават само за да се попълни списъкът на българските младежи, които се учат по това време в Николаев, то името на Кирков е свързано с една от най-ярките прояви на обществения живот на учениците. В свободното си време тук българчетата издават ръкописен вестник, в който се печатат стихове, статии, очерци за народния фолклор и др. В редакцията на този вестник участва и Алеко Константинов. От цитираните погоре бележки се вижда, че Стаматов не е бил чужд на тези прояви. Особено впечатление ще е оставил у него Георги Кирков и неговото участие в ученическия театър. В какво са се изразявали мечтите на Стаматов за България ние лесно можем да се досетим. Току-що освободена, родината се е явявала в романтична светлина, като прекрасен земен кът, в който цари справедливост и волен щастлив живот. За това ни подсеща написаният след седем години кратък очерк „Нашата земя“, пропит от възторг пред красотата на родната земя и дълбока мъка и разочарование от съдбата на нейния трудолюбив народ. „Рай! Божествена земя! Обетован кът на човека! Вгледай се само как тихо и величествено тече гордият Дунав, дигни нагоре очите си: отсреща — неизменният могъщ балкан — тоя стар, гостоприемен поборник на свободата — как в него нежно гората люлее листата си, гачели шепне, че инакви са били хората тогава, едно време. . . не сега, че за нещо по-друго са умирали. . .“ В подтекста на това лирическо описание на родината ясно се долавя дълбока симпатия към демократическата борба на нашия народ за освобождение, към високите възрожденски идеали, за които са умирали най-добрите негови синове. И в други творби, когато се докосне до тази величава борба, до имената на Ботев и Левски (напр. в „Малкия Содом“), писателят говори с възторг. Неговият пиетет е зароден в ранните мечтания за отечеството, когато в детската душа са се сливали високите идеали, придобити от руската прогресивна култура с идеалите на предосвободенския демократизъм. В тези ранни младежки години ние трябва да търсим зародиша на големите идеали, които ще се развиват през целия живот на писателя, от които ще се определя неговият хуманизъм, ще го сближават с прогресивните сили на нашия обществен живот, ще събуждат в душата му дълбоки страдания и разочарования и до края на живота му ще подхранват сатиричното жило на неговия талант.

Връщайки се към своето детство, Стаматов е направил спит да разкаже за първите си впечатления при пристигането в България през 1882 година. Това е, разбира се, разказ, който, писан в зряла възраст,

носи белезите на своето време. Но той не може да не бъде приет като ценен документ за онова първо чувство от родината.

„Наближаваме Лом. Почна да се вижда кея, натрупаната публика по него. Параходът допря. Спуснаха прохода и аз стъпих пръв път на българска земя.

От публиката излезе напред висок красив господин и по формата ни позна, че сме тези, които очаква.

— Децата на г-н Стаматов?

— Да, — отговори Саша скромно.

— Как пътувахте?

— Много добре — пак отговори Саша.

— Трябва да сте уморени, гладни. Хотелът е близичко, на пет-десет крачки. Разпоредих се и за ядене, макар че не е време за обед.

Въпреки близкото разстояние ние седнахме във файтон. На капрата стражарин. Господинът е бил окръжният управител в Лом.“

Окръжният управител и стражаринът на капрата са първите образи, които са се натрапили на жадната за възприятия юношеска душа. Какво е отношението на Стаматов към тези образи? Събудили ли са те положителен отклик, симпатия? В цитирания по-горе текст, както и в следващите описания на подмазващия се управител, на неговото угодничество към техния баща-голедец в държавата, издълбоко се промъква иронията, сарказмът, които се раждат от противоречието между мечтите за родината и действителността. Тези два образа (на окръжния управител и на стражаря) са напомняли за руския царизъм. А осмиването им говори за отрицателното отношение на писателя към действителността, която изтласква на преден план представителите на насилията.

Това отрицателно настроение към официалната държавна власт Стаматов особено силно е подчертал в очерка „Дядо Йоцо гледа“ — една оригинално написана оценка на Вазовия разказ под същото заглавие. Обяснявайки, че възхищението на дядо Йоцо от българския представител на държавната власт трябва да се отнася само за първите години след Освобождението, че по-късно тези представители са се превърнали във враждебна на народа сила, Стаматов много ясно изразява своето отрицателно отношение към тях, сливайки се с настроенията на широките народни маси.

Не може да не се свърже изразеното по-горе иронично настроение към околийския управител и стражаря с картината от руската действителност, която писателят рисува в очерка „От Женева до Саратов“. И тук първият образ на руската земя при граничната гара се явява във възплъщението на „скобелевския тип стражар“ и „жандармения полковник“, срещу които е насочено остро сатирично жило на писателя.

А каква е представата на младия Стаматов за народа? Едва ли той е могъл да види още в първите години на своето завръщане истинския лик на нашия народ. Той се движи във „висшето“ тогавашно общество, постъпването във военното училище не е спомагало да се създаде реална представа за народните низини. Но ако видим как по-късно писателят изразява своето отношение към тях в очерка „Нашата земя“, не можем да не подчертаем, че въпреки всичко Стаматов е придобил вярна представа за народния живот. „Да, чудна е нашата земя! Благословена природа — рай! . . . А да се поиздигнеш на известна височина и да обгърнеш с погледа си цяла България? — Колко мизерни, мънички ще ти се видят княжеските палати, какви миниатюрни офицерите, даже

дивизионните командири, даже министрите, когато отиват на доклад пред „господаря“!. . . Пред очите ви ще се мярнат широки, безкрайни полета, покрити с хора — кой с лопата, кой с мотика, кой със сърп в ръка. Питайте ги какво ще ви кажат те за тихия Дунав, за бурното море, за гордите балкани, за Розовата долина, за всички тези краища, за които вие и в стихове, и в проза пишете у нас и с патриотизъм разправяте в Европа? — Вижда ли се широкия Дунав, когато пред очите тъмнее. Съзират ли се гигантските върхове — с пречупен кръст на две? Усеца ли се миризмата на розата, кога се храчи развалена кръв? Слушат ли се песните на славея при звуковете на стражарските сабли и шпори? . . .“

Ние малко се отклонихме и навлязохме в подробности от по-сетнешния живот на Стаматов с цел да потърсим какви черти от неговия характер и отношение към живота са се зародили още в Николаев, какви противоречия се създават в неговата душа още при първия му допир с нашия народ, с българската действителност. Речем ли да обобщим казаното до тук, макар и въз основа на много оскъдни данни, ние не можем да не подчертаем, че основното съдържание на зараждащите се у Стаматов представи за обществото стои близко до демократизма на Вазов и Алеко Константинов. Върху тази основа по-късно ще се наслояват и кръстосват много нишки, които животът ще поражда и от които ще се изграждат много от противоречията в мирогледа и поведението на писателя.

За да приключим с кратките бележки върху формирането на младия Стаматов в Николаев, нужно е да кажем няколко думи за естетическото му възпитание. Както вече казахме, литературното възпитание на Стаматов започва с Пушкин. В пансиона в Николаев възклицанията на Стаматов с творчеството на Пушкин стават по-здрави. Заедно с това литературните занимания в гимназията, литературните кръжоци, в които участвуват и българи, литературният вестник, театралните представления, посещенията на театъра и операта — обогатяват душата на бъдещия писател. Наред с литературата, музиката дълбоко увлича Стаматов. По късно, в Женева, тази любов значително се разширява, той дири, по свидетелството на негови състуденти, дружбата на онези, които свирят на някой инструмент, посещава опери. Стаматов познаваше добре музикалната култура, живееше с музиката, особено обичаше Моцарт, Чайковски. Появяването на едно от най-хубавите му произведения — „Паладини“ — е свързано с тази любов към музиката — най-вълшебното и най-трудното от изкуствата, според него.

*

Жизненият път на Стаматов, макар и не бурен и противоречив като пътя на някои други писатели негови съвременници, е богат и многообразен. В него се пречупват много от събитията на историческата действителност за период от шестдесет години, оставили в една или друга степен своя отпечатък или върху личността на писателя, или върху изобразените от него картини и образи. Движейки се върху най-главните моменти от живота на Стаматов, трябва да подчертаем, че почти всичко, което той преживява след завръщането в България, по време на службата във военното училище и казармата, студентските години в София и Швейцария, съдийството, участието във войните, неговия семеен живот, сърдечните и приятелски възбуждания — обогатява и доразвива онези основни черти от характера, мирогледа и естетическото му светоусещане, които са заложени още в Русия. С много тънка и чувствителна душа,

затрептяла от младини под въздействието на поезията и изкуството, Стаматов дълбоко преживява личните и обществените събития, които оставят трайни бразди в творчеството му. Нямайки възможност тук да очертаем по-голям брой от онези моменти, които характеризират гражданина и писателя, ние ще се спрем само върху най-важните, онези, които според нас, са сложили най-осезаем отпечатък върху развитието му.

Сам Стаматов отбелязва, че той не е имал никакво особено желание да учи във военното училище. Било е мода тогава, в първите години след Освобождението, децата на висшите чиновници да започнат своята кариера като юнкери. Това е свързано и с пренесената от Русия традиция, и с нуждите на младата още държава. С военното училище Стаматов свързваше редица черти в характера си: точност, спретнатост, чувство за ред, самодисциплина. Самото учение обаче не е обогатило неговата култура. Сам той пише: „Шест години марширувахме. Три пъти бихме могли да обиколим света.“ В тънката ирония се промъква чувството на отчужденост от атмосферата, която е господствувала във военното училище. Главният момент от биографията на Стаматов във военното училище е свързан с обогатяването на неговите знания и връзки с литературата. Преподавателят му по литература е бил русин. Той си изписал от Русия цялата класическа руска литература — „от Ломоносов до съвременниците“. Стаматов получил разрешение да чете книгите на своя учител. Заедно с руските класици, тук са и изданията на най-големите световни писатели: Гьоте, Шилер, Хайне, Петьофи, Данте, Петрарка, Сервантес, Шели, Балзак, Флобер, Зола, Мопасан и др. „Последните бяха мои любимци — пише по-късно той, — покрай старите даскали — Гогол, Щедрин, Достоевски“. Тук очевидно се е формирал реалистическият вкус на бъдещия писател, който по това време продължава да пише стихове, вече на български език.

Стаматов имаше извънредно богата литературна начетеност. Познаваше почти цялата европейска литература. Той подчертаваше: „Когато седна да пиша — пред мене е разтворено всичко най-хубаво, което литературата е създала“. Тази начетеност води началото си от времето, когато Стаматов е във военното училище. Книгите му са помогнали да излезе невредим от затыпяващата атмосфера на царската военщина, така правдиво изобразена по-късно от него в разказите „Вестовой Димо“, „Пикник“, „Два гиганта“ и др.

Три години Стаматов служи като офицер, запазвайки своя независим характер и миоглед. Един документ красноречиво потвърждава това. Със заповед от командира на 3-ти артилерийски полк в Пловдив от 1888 г. поручик Стаматов се наказва с домашен арест затова, че по време на офицерска езда е възразил на командира на батареята, самоволно е слязъл от коня си и не е изпълнил „приказанието“ да препусне карьер. От офицерска служба той бива уволнен заради русофилските си настроения.

Стаматов преживява всички войни, които сполетяха нашата родина след Освобождението. Изследователят не може да отмине неговото поведение по време на тези тежки изпитания за народа. За много от нашите писатели войните са донасяли резки изменения в тяхното гражданско и литературно развитие. Свързани с политиката на българската буржоазия, с дълбока криза в народния живот, войните са били тежко изпитание за миогледа и гражданската устойчивост на писателите. За Стаматов войните представляват страшен трагизъм, той не приема нито една от тях, запазвайки се от гниенето, което те носят. Стаматов не

взема участие в Сръбско-българската война. Но той е юнкер и преживява общонародното напрежение. На тази война по-късно той посвети разказа „Киранов“ (1910 г.), обляган с любов към човека. Картината на войната е дадена в Некрасовска светлина. Реалистичната рисунка на пейзажа се съпътствува с углъбяване в преживяванията на човека, с вникване в психологията му. Дълбока трагичност, крушение на нравствените устои, отчужденост от парадната патриотарщина, висок общочовешки идеал за ценността на човека, жестоко погазен от обществото, в което господствуват грубият интерес и кариеризмът — такива са основните тонове, които звучат от този разказ. Той е свързан и с настроенията в обществото преди Балканската и Междусъюзническата война, които Стаматов приема като истинско народно бедствие. Долавяйки подготовката на войните, той отразява в разказа мирните настроения на народа, враждебността му към бесния шовинизъм и военщина.

Разказът „Киранов“ представлява едно интересно явление в нашата художествена литература. Направим ли сравнение между него и романа „Аз убих“ на Морис Ростан, ние се удивляваме на еднаквостта на образите, картините, мислите, разсъжденията и идеите на двете произведения. Ако Стаматов бе написал разказа си след Ростан, направо бихме го обвинили в плагиатство.

През време на Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война Стаматов не обнародва нито един разказ. През цялото време мълчи, изживявайки мъчително шовинистичния бяс. През първата война той е мобилизиран, но не взема участие в боевете. За своите настроения по това време той написва „Странички от дневник“ — разсъждения върху войната, които показват, че Стаматов не е разбирал правилно причините на войните, но заедно с това — какъв дълбок човешки протест, стихия, непримирим е кипял в неговата наболяла душа.

Тук, в отношението на Стаматов към войната, се прояви дълбоката противоречивост на неговата личност. Изпълнен с омраза към войната, той не намира сили да противостои, подчинява се на нейния стихияен поток. Въпросът за войната той разглежда като нравствен проблем, който влиза в противоречие с човешката същност, човешкия прогрес. И затова той се стреми непосредствено да не участва в нея, непрестанно се бори с нейната зараза. За разлика от други писатели, той не написва нито едно произведение, което да е в услуга на шовинизма и войната.

Първата световна война той изживява с голям стоицизъм. Мобилизиран като съдия, той отстоява своите хуманни принципи срещу развилнялата се военщина, като не подписва нито една смъртна присъда. Това свое поведение той смяташе за най-голям човешки капитал.

През 1914 г. Стаматов със силен глас застава срещу войната, макар и от абстрактно, нравствено, „общочовешко“ гледище. Той публикува една импресия, в която показва трагичността и ужаса на войната, нейното пълно противоречие с историята на човечеството, пълната ѝ безнравственост. Откъснат от прогресивните сили, които в този момент под ръководството на Благоев водят народните низини в борба против войната, Стаматов спира до тук своя протест.

Непосредствено след войната обаче той е един от писателите, които, макар и косвено, най-пълно и най-силно изобразяват нейния антинароден характер с повестта „Малкият Содом“. Заедно с това повестта разкрива дълбоко и правдиво кризата в българското буржоазно общество след 1918 година.

Както на много наши писатели, войната помага на Стаматов да изостри своето реалистично перо. В резултат на това, освен „Малкият Содом“, в двадесетте години той написа най-зрелите си творби: „Паладини“, „Вирянов“, „Лида Друганова“, „Нарзанови“, „Скитници рицари“, „Майка“ и др., събрани в двата му тома разкази (1928—1929) и „Прашинки“ (1934).

*

Много често нашата критика, когато разглежда творчеството на класическите ни писатели, за да обясни някоя тяхна слабост, прибегва до сравнение с онова, което ни се иска те да бъдат, с онова, което те не са могли да станат. Към Стаматов още тесносоциалистическата критика постъпва така, изтъквайки, че писателят стои на позициите на буржоазията, че, макар и да критикува действителността, той върши това с цел да укрепи господството на капитализма. Заради политическата неизясненост на писателя, критиката отхвърля изцяло творчеството му.

В епохата на капитализма, когато основното противоречие в живота се разрешава в непримиримата борба на работническата класа, начело с комунистическата партия, обществените явления се мерят според тяхната връзка и зависимост с тая борба. Лениновото учение за двете култури и за партийността на литературата е ключът за правилната оценка на явленията.

Нашата съвременна марксистическа литературна наука правилно поставя писателите критически реалисти от периода на господството на капитализма към прогресивното демократическо литературно движение, което в една или друга степен подпомага борбата против буржоазията и фашизма. Правилно се разкрива и гравитирането на писателите критически реалисти в периода на най-голямото изостряне на класовите противоречия и на създаването на нашата пролетарска революционна литература в две направления: към шовинизма и декадентството от една страна, от друга — към постепенен преход към социалистическия реализъм. Когато въпросът се постави обаче за осветляване на конкретни явления и отделни писатели — ние още не сме постигнали значителни резултати. При опита конкретно да се разглеждат някои писатели критически реалисти се стигна до две погрешни положения: обръщайки внимание на яркостта, с която се разкриват някои страни от действителността и противоречията в нея, които съвпадат с марксистическата картина при оценката на тези явления, някои писатели (Елин Пелин, Яворов) обективно се поставят в мирогледно отношение по-високо, отколкото исторически това бе възможно; от друга страна — обръщайки внимание предимно на мирогледа и на идейно-теоретическата позиция на някои писатели (Стаматов, Страшимиров, П. Славейков) — стигна се до подценяване на тяхното творчество, до заличаване на народността и прогресивността му.

Стаматов през целия си живот остава „чужд“ на обществените борби, които се водят у нас. Единственото поприще, гдето той отразява своето отношение към обществените явления — това е литературата. Тук той не е индиферентен към основните противоречия на нашия живот. Напротив, творчеството му богато отразява тия противоречия, активно се намесва в тях в полза на народа, на прогреса.

В случая нас ни интересува от какво се определя това отношение на писателя. Както вече бе подчертано, Стаматов идва от Русия в България с определени демократически настроения. Военното училище не изменя тези настроения. Отношението на Стамболовия режим към него

засилва антимонархическите му разбирания. За изясняване на този период голямо значение би имало анализирането на съдържанието на сп. „Разсъмване“, редактирано от Стаматов в Сливен през 1891 г. За съжаление обаче, всички опити да се открие макар и един брой от него досега не се увенчаха с успех.

Основните разбирания на Стаматов по обществените въпроси се оформят по време на неговото следване в Швейцария. Вече зрял по години, оформен като писател, той се опитва да прецени политическите течения чрез своя разум. Лишен от здрава житейска връзка с основните обществени сили в нашата страна, той извършва тази преценка по чисто абстрактен и логически път. И стига до извода, че не трябва да се меси пряко в политическите борби.

Какво отношение има Стаматов към социалистическото движение? През целия си живот писателят не е имал никакъв допир с работническата класа. Ако той говори, че селяните за него са „енигма“, „terra incognita“, то още по-далечна и по-непозната му е армията на работниците. И докато много честни представители от нашата интелигенция по хуманистичен път стигат до пролетариата, запознават се с неговото положение в обществото, застават на неговите позиции, като единствена възможност за осъществяване на своя хуманистичен идеал, Стаматов до края на живота си не можа да извърви този път. В Женева той се сближава с много младежи, които пламенно живеят с идеите на социализма. Той се запознава с тези идеи. И не ги възприема. Той пише: „Социалистите ми се виждаха книжни войници“. От това време започва неговата близост с Тодор Луканов, който високо цени писателя, неговото направление. В писмо от 1905 г. той му пише: „Разходвай жизнените си сили в работа за човечеството и против неговите недъзи и, мисля, там е щастието за тебе. Чрез литературата ти превъзходно можеш да го правиш и го правиш. Продължавай само най-усилено и туй то“. През 1903 г. писателят обнародва в сп. „Ново време“ малък очерк „В храма на науката“, което показва, че няма отрицателно отношение към партията на тесните социалисти. По-късно сътрудничи в списание „Съвременник“ на Г. Бакалов (1909 г.). Сам Бакалов търси неговите разкази. По-късно дълбока дружба го свързва с Койка Тинева. Той разказваше как е посещавал нейни публични събрания и колко „далеч“ е оставал от тях. В архива на Стаматов са запазени позиви, бюлетини, листове, издадени от Кюстендилската организация на Българската комунистическа партия непосредствено след Първата световна война. Особен интерес представляват онези материали, в които се излага становището на партията по отговорността за войната и се разкрива антинародната роля на българската буржоазия. Предателският живот на Абаровци, нарисуван с такава правдивост в повестта „Малкият Содом“, по дух и направление съвпада с картината, която партията разкрива за предателската роля на буржоазията.

През целия си живот обаче Стаматов не застава никъде против партията. Но той не прие Великата октомврийска революция, не възприе социалистическото общество, което се създаваше в Съветския съюз. И когато през 1935 г. Людмил Стоянов, Орлин Василев, Г. Караславов и др. посветиха специален брой на в. „Кормило“ на неговото творчество, посочвайки реализма му и неговата насоченост към изобличаване недъзите на буржоазното общество, Стаматов се побоя да направи крачката, която бяха направили редица големи критически реалисти (Анатол

Франс, Ромен Ролан, Барбюс и др), като се приобщиха към социалистическия идеал и с това оплодиха творческото си развитие с нови стимули, а с едно лаконично писмо заяви: „Вие погрешно се наричате мои ученици. Чужд ви съм, чужди ми сте. Различни схващания за живота, различни рецепти за злото в него“. Стаматов не само показва своето политическо безпътие, но несъзнателно послужи на онези, които с кървав терор задушаваша прогреса, унищожаваша културата, слагаха вериги на народа. До края на живота си той обаче остана честен гражданин, принципиален противник на фашизма, дружбата му с редица писатели комунисти се засили.

Имал ли е Стаматов някакъв обществен политически идеал и изразил ли го е? На този въпрос може да се отговори положително. Някои критици, които пишат за писателите критически реалисти, подчертават, че у Вазов може да се види някакъв обществен идеал, че такъв дори може да се долови и у Алеко Константинов и Т. Г. Влайков, но че в цялото творчество на Стаматов няма никакъв подобен намек. Това не отговаря на фактите. В очерка „От Женева до Саратов“ Стаматов много ярко и категорично изразява своя идеал за държавно устройство, възхвалявайки патетично Швейцария. В това отношение той стои до демократическия идеал на Алеко Константинов, но по-високо от Вазовия. Днес ние виждаме съвършено ясно, че писателят не е разбрал напълно живота, че идеализира, украсява дребнобуржоазния демократичен ред в Швейцария от края на миналия век, с неговата „търпимост“ към политическите емигранти и „зачитане“ на човешката личност и свобода, с реда и тишината“ и идиличното благоденствие на гражданите. И това е било съвършено естествено при наличието на тираничния режим на Стамболов у нас и при картината на руското самодържавие, останала в паметта на младежа от детинство и нарисувана в пълен контраст на швейцарската картина в същия очерк. Но за онова време, особено за времето, когато е публикуван очеркът (1928 г.) въпросът за демократическите права на нашия народ и за въвеждането на демократичен ред, подобен на този, който Стаматов възхвалява — има голямо прогресивно значение. Това е обществен идеал, който има здрави корени в нашето общество, в потъпкването на демократическите права от фашизма, в необходимостта да се доведе докрай започнатата с Освобождението, но спряна от буржоазията демократическа революция. Този идеал има прогресивно значение, независимо от това, че ограничеността на Стаматовия мироглед не го свързва с единствената историческа възможност той да бъде докрай осъществен — с борбата и победата на работническата класа.

Ние засегнахме въпроса за общественно-политическите позиции на Стаматов, тъй като това има значение за неговите естетически позиции, за правилното определяне на характера на неговия критически реализъм.

*

Както вече споменахме, първата творба Стаматов отпечатва през 1891 г. Това е стихотворение, подписано с псевдоним Аврамов. Стаматов отбелязва, че след като то излязло в „Денница“, престанал да пише стихове. Това не отговаря на истината. И по-късно той пише и печата стихотворения. Така, в сп. „Българска сбирка“ през 1895 г. се появява „отломъка“ „Из дневника на страдалеца“ (кн. 6 и 7), пропито с лермонтовски настроения, мрачни мисли на разочарования от живота. През 1899 г. той превежда „Три палми“ от Лермонтов, а през 1900, 1901 и 1902 г. по-

следователно стихотворенията на Ада Негри: „Чакай, мила, ще дойдеш и ти“, „Изповед на един труп“ и „Пожар в рудника“. Поетическото творчество на Стаматов е слабо. То не оставя следи в нашата литература.

Белетристиката на Стаматов се появява през 90-те години на миналия век. За пръв път печата в сп. „Мисъл“. До края на века, той се оформя като писател със свой образ. През 1899 г. той вече се готви да издаде сборник разкази, търси издател. Но първата си книга издава през 1905 г. През деветдесетте години най-ярки негови разкази са „Хамалин“, „Пикник“, „Идилия“ и „Вестовой Димо“. Първите му творби са написани в духа и стила на Вазов. Те не се отличават от белетристиката, създавана от А. Страшимиров, Т. Г. Влайков и др. Посочените по-горе четири разказа обаче внасят нещо ново в белетристиката ни. Докато „Хамалин“ поставя нравствената проблема за безчовечното отношение на богатите към хората на труда, „Идилия“ ни пренася в света на експлоататорите. С този разказ в творчеството на Стаматов се завързва една вътрешна тема, която по-късно той подхваща в „Генко Михов“, „Два таланта“, „Малкият Содом“, „Нарзанови“. Показвайки верни картини за живота на българските капиталисти от различни исторически моменти, писателят спира особено вниманието ни върху проблемата за човека, за неговия морал. Социалната проблема той изобразява като нравствена проблема. Него преди всичко го интересува съдбата на човека изобщо, като нещо универсално и един път за винаги дадено. Изучавайки действителността, поставяйки си задача чрез изкуството да се включи в нейното поправяне, да посочи язвите ѝ, онези явления, които унижават човека, той обаче несъзнателно се доближава до обективните закономерности на живота. Така в творчеството на Стаматов с голяма изобличителна сила изпъква порочният, вълчи живот на българската буржоазна класа. Показвайки как човек се задушаваша в атмосферата на егоизма, на алчността, на спекулата, на измамата — иронизирайки, надсмивайки се саркастично над Генко Михов, над Линовски, над Абаров и Нарзанови, показвайки ни пълната нравствена безизходица на тяхното общество, той естествено се приближава до гледището на работническата класа върху това общество. Художествените картини и образи, които той създава, внушават пълното право на обществото да поведе борба за унищожаване на това зло. И макар писателят да се мъчи да застане над борещите се в живота сили — той пълнокръвно се намесва в тяхната борба, подпомагайки прогресивното развитие.

По-друг характер имат разказите „Пикник“ и „Вестовой Димо“. Наред с картината на разложението сред офицерството, писателят ни въвежда по необходимост и в света на българския селянин, тъй като обективната действителност го насочва натам. И макар че много пъти в различно време писателят заявява, че не познава българското село, не познава душата на селянина, в тези два разказа, колкото и парадоксално да звучи, Стаматов с голяма сила се домогва до изобразяване на някои особено характерни черти на селския живот от края на миналия век. Писателят застава на страната на унижените, той създава положителния образ на Димо; рисувайки пострадали от безобразията на пияните офицери („Пикник“), той рисува пейзажа на селския живот, показва немотията, дълбоката омраза на селската беднота към царската армия. И с това писателят явно застава на страната на селяните. Несъзнателно в творчеството му се издига гигантският гняв на народа срещу враждебната нему държавна власт, получил такива стихийни прояви в селските бунтове

против десетъка. В тези бунтове едно от исканията на селяните е да се премахне унижителното вестовоство. С тези разкази Стаматов се нарежда до Яворов, Антон Страшимиров и Цанко Церковски — най-ярко отразили в творчеството си народното негодувание в тоя период.

Погледнем ли развитието на Стаматов като белетрист, ние не можем да не забележим обаче, че неговата сила не е в творчеството му през деветдесетте години. Тук се заражда и оформя неговият талант, а разцветът му е в две други епохи. Единият период е в първото десетилетие на века, а вторият — в двадесетте години. И както вече казахме — за разлика от другите реалисти, които търпят резки промени в своя мироглед и метод — Стаматов се развива без сътресения, непрестанно обогатявайки своето майсторство, засилвайки своето изобличение. През периода 1900—1910 година най-характерни творби на Стаматов са „Дядо Йоцо гледа“, „В миши дупки“, „Генко Михов“, „Малков и Славин“, „За едно кътче на душата“, „Два таланта“, „Киранов“ и др. Тематичният кръг на творчеството му в този период е разширен с нови сфери на действителността, с нови области на човешките прояви. „Малкият“ човек, смазан от живота, загубващ своя човешки образ, човекът, който със страшна болка на душата привиква на подлости, който придобива уродлива физиономия, — става предмет колкото на неговата ирония, толкова и на дълбокото му състрадание. Писателят се смее с горчиви сълзи на това човешко пропадане. Сатиричността и иронията обаче косвено се насочват не толкова върху отделните герои, колкото върху условията, които го пораждат, които го принуждават да постъпва подло, долно, да хитрува, да се подмазва, да подлизурствува. Тук изниква по особен начин хуманизмът на писателя. Дори и в отрицателния герой ние виждаме неговата болка, мъка, което прави образите човешки възприемчиви.

Най-силен е Стаматов като художник и изобличител в двадесетте години. Тогава се появяват най-зрелите му творби: „Малкият Содом“, „Вирянов“, „Лида Друганова“, „Паладини“. Издадените през 1928 и 1929 г. два тома разкази придават определена физиономия на писателя. В този период кръгът на тематиката му е най-широк. Особено място тук заема положението на жената в обществото, в семейството. Нови обществени проблеми стават предмет на изобличителното перо на писателя.

Намалява ли изобличителната сила на Стаматовото творчество в този период? От самото изброяване на произведенията му се вижда, че една такава теза е неправдоподобна. „Малкият Содом“ е най-изобличителното произведение на писателя. „Вирянов“ с най-голяма сила показва гравитацията на безпочвената интелигенция към фашизма и „силната власт“, „Паладини“ разкрива гибелта на таланта при развращаващите условия на живот, „Нарзанови“ — съжителството, срастването на капиталиста с престъплението и с пълната безправственост. Погледнем ли развитието на Стаматов с оглед на обогатяването на вътрешната тема за човека и неговото място в живота, ще забележим, че тази тема търпи известна еволюция. Това се обосновава от промените в действителността. В деветдесетте години, колкото и мрачни да са картините, все някъде тлее въгленчето на надеждата. Положителният идеал, известна мечта за чист живот, дори и когато той се изразява чрез страданието, чрез борбата или примирението с действителността все някак се прокрадва. По-късно това начало изчезва. Борбата се води по най-суровите закони на егоизма, за място в живота („Вирянов“, „Нарзанови“, „В автомобил“ и др.). Стига се до някаква биологична неизбежност, при която героите действуват

без угризение на съвестта, оправдават всяка подлост като необходимо следствие от самия живот. Но проявява ли се авторовото отношение към този тъмен свят? Какви са позициите на писателя? Не стига ли той до мизантропия, до човеконенавистничество? В отговора на тези въпроси се крие една от особено характерните черти на творчеството на Стаматов, както и на критическия реализъм през епохата на най-острите сблъсъци на класовата борба при капитализма.

Буржоазното общество създава един страшен антагонизъм между личността и обществото. Творческата личност неминуемо стига до чувство за сломеност от обществените условия, безнадеждно страда от жестокостите на действителността. Затова литературата на критическия реализъм неминуемо стига до дълбока тъга, до песимизъм. И тук неизбежно у критическия реализъм се създават условия за неговото разпадане. Изчезне ли общественият идеал, стига се до декадентството и натурализма. У Стаматов този процес се довежда до самия предел, без да се мине отвъд. Към края на творчеството му в много разкази, особено в „Прашинки“ могат да се забележат натуралистически елементи, които се характеризират в човъркането в дребните явления на живота. Но това още не е натурализъм. Кое държи писателят в орбитата на реализма? Това е типизирането, свързано с ярко изразена ирония, с активно вмесване на писателя в разказа, присмиването над недъзите, бичуването. В това бичуване ние непрестанно чувствуваме неговата нравствена сила, положителните идеали, от които той се смее, клейми, изобличава, жигосва. И това той прави дори и тогава, когато с болка „оправдава“ по силата на „биологичните закони“ изневярата на жената, подлостта на чиновника, продажността на журналиста — тъй като всичко той поставя в зависимост от условията на живота. Характерно е и това, че дори и когато в най-черни краски рисува падението на жената — той не стига до аморалността. В това отношение неговите разкази много напомнят графическите картини на Илия Бешков.

Песимизмът, тъгата, мъката са характерни спътници на писателите критически реалисти, проявяващи се в различна степен и форми у отделни творци. Те произлизат от противоречието на техния обществен идеал с условията на живота, от исторически ограничените им възможности да преодолеят субективно своята изостаналост от развиващия се живот. И въпреки това тяхното реалистично творчество „изпреварва“ изостаналостта на миогледа им. Същото се получава и при Стаматов. В неговото „огледало“ се е отразила правдата на живота до такава степен вярно, че творчеството му отива напред, въпреки че съзнателно не се е стремил към това, че не го забелязва дори. И когато неговите ученици, минали границата на критическия реализъм и навлезли в необятните постори на социалистическия реализъм му посочиха това, той уплашено завика „Чужд съм ви, чужди ми сте!“ Опитва се да отрече творчеството си. Но не съумя, защото вече бе казал с голяма сила и прямота присъдата си над лъжата и престъпленията спрямо човека, които бе извършил господстващият капиталистически строй. В обясненията той дори не можа да скрие, че все пак, основното у него е критиката на недъзите на този строй. Обективно исторически в тази остра критика, в сатирата на Стаматов прозират възжеланията за по-добър живот на широките народни маси, на народа.

И ако се върнем на въпроса за естетическия идеал на Стаматов, ние не можем да не се спрем на неговата мисъл: „Да бъдеш писател — най-

мъничек — трябва да обичаш човека, живота, да имаш жизнерадостна душа и да мразиш лошото в когото и да е — не като началник, а естет. Инак всичко е фалшиво“. На много места в своите бележки писателят се занимава с обвиненията, които буржоазната литературна критика непрестанно му отправя, че е песимист, мизантроп. Той не разбира истинския обществен и политически смисъл на тези обвинения, които целят да защитят буржоазното господство от стрелите на неговата остра сатира, да притъпят удара на тези стрели. Но той защитава с чиста страст своя хуманизъм. „Обвиняват ме в песимизъм, мизантропия. — А аз съм влюбен — както не съм обичал ни една жена — в красотата, природата, в истината. . . Аз търся човек. . . и обичам даже вас — затуй ругая — инак отдавна бих счупил писалката.“

Сравним ли тези мисли с определението на Белински, че поетът не може да ненавижда своите изображения, каквито и да са те, напротив — той по-скоро ги обича, защото те му се представят като „просветлена идея“, или с въведеното от него понятие за „поетически прекрасното безобразие“, отнасящо се за Гоголевските сатирични творби и образи, ние по новому трябва да погледнем на творчеството на Стаматов. Без да преувеличаваме значението на неговия реалистичен метод, ограничен от липсата на правилен научен мироглед, без да преувеличаваме или омаловажаваме неговия обществен и човешки идеал, ограничен от липсата на здрави връзки на писателя с прогресивните сили на народа, ние не можем да не видим, че силата на Стаматовото творчество има корените си от една страна в непрестанния стремеж на писателя да изучава живота, да го изобразява вярно и правдиво, надниквайки над външните, видими страни на явленията, от друга страна — в дълбоко патриотичните и хуманистични настроения на неговата душа. Много бегло тук засегнахме и едната и другата страна на тези особености, не за да изчерпим въпроса. Смятаме, че сме постигнали целта си, ако само сме спомогнали да се натрупат някои факти и съображения, въз основа на които да се извадят правилни заключения.

Творческото дело на Стаматов не е незначително и малко. То крие в себе си много проблеми. Особено много въпроси събужда своеобразието на неговото творчество, спецификата на неговия критически реализъм, на неговия стил. Тук не засегнахме тези въпроси, тъй като задачата ни бе да покажем най-общо някои отделни въпроси, свързани с мястото на Стаматов в историята на нашата литература.